

Wstęp

Muzyka i sztuka towarzyszą człowiekowi od najwcześniejszych lat, stanowiąc istotny element jego rozwoju – przede wszystkim emocjonalnego, intelektualnego i kulturowego. Pedagodzy – rodzice, nauczyciele, autorytety naukowe i kulturalne – od zawsze dostrzegali znaczenie i rolę muzyki oraz sztuki w procesie kształcenia i wychowywania młodego człowieka, dlatego zagadnienia te obecne były i są we wszystkich programach edukacyjnych i wychowawczych.

Chcąc określić miejsce plastyki i muzyki w polskim systemie edukacyjnym, należy przyrzeć się odpowiednim dokumentom ministerialnym. Kultura stanowi fundament tożsamości. W międzywojennej Polsce rysunek oraz śpiew i muzyka uwzględnione zostały w programie nauczania¹. W klasach IV–VIII² skupiano się na rozbudzaniu wrażliwości uczniów i rozmiłowywaniu w pięknie dźwięków, kształtów i kolorów poprzez zapoznawanie z arcydziełami muzyki i sztuki (zwłaszcza rodzimej) oraz wyzwalanie własnej aktywności w tych dwóch dziedzinach, ponieważ „nacisk główny powinien być położony na stronę praktyczną, zasady zaś teorii służą jedynie do bliższego wyjaśnienia i zrozumienia”³. W najnowszej podstawie programowej (z lutego 2017 roku)⁴ na temat muzyki i plastyki w szkole podstawowej czytamy, że edukacja ta ma znany już w II Rzeczypospolitej cel, którym jest wychowanie świadomych odbiorców i uczestników kultury, ludzi wrażliwych, aktywnych i twórczych, posiadających pewną wiedzę

¹ Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, *Program Gimnazjum Państwowego. Wydział Humanistyczny*. Warszawa 1922, s. 104–109. Program, jak czytamy w *Przedmowie*, dotyczy uczniów od IV klasy (czyli I gimnazjum) wzwyż.

² Klasa VIII oznaczała tu ósmy rok nauki (stąd podwójna numeracja w programie).

³ *Ibidem*, s. 108.

⁴ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej*. Dziennik Ustaw. Warszawa, 24 lutego 2017 r. Poz. 356 (<http://www.dziennikustaw.gov.pl/DU/2017/356>).

o muzyce i sztuce, ale odczuwających radość i przyjemność z własnego zaangażowania w proces twórczy.

O randze przedmiotów artystycznych świadczy jednak przede wszystkim – jak pisze doświadczony artysta i pedagog Stanisław Rodziński – pedagogiczna wartość „wychowania przez sztukę, a nie tylko amatorskiego omawiania dzieł czy dyskusowania o obrazach lub koncertach. Kolejne reformy wychowania przez sztukę to właśnie oddalanie od twórczości, to coraz mniej czasu na zwiedzanie muzeów czy oglądanie wystaw, to dominacja zabawowych akcji czy dyskusji nad osobistym przeżywaniem malarstwa, rysowania, słuchania muzyki czy kontaktu z instrumentem”⁵. Trudno się nie zgodzić z tym poglądem, obserwując coraz bardziej powszechne promowanie czegoś, co jest zaprzeczeniem klasycznie rozumianego piękna i harmonii. Edukacyjne problemy kultury artystycznej poruszali wcześniej Stefan Szuman⁶ i Irena Wojnar⁷, odwołując się do wiedzy o muzyce i sztuce oraz bezpośredniego z nimi kontaktu. Dopiero bowiem osobiste zaangażowanie i przeżywanie sztuki pozwala na kształtowanie wrażliwości na wartości artystyczne i estetyczne⁸.

Po II wojnie światowej polska edukacja szkolna z muzyki i plastyki oparła się na nowo powstałych podręcznikach do nauczania tych przedmiotów. Podręcznik szkolny, jako główne narzędzie w ręku nauczyciela i ucznia, jest niezmiennie ważnym środkiem dydaktycznym, a także źródłem dociekań naukowych badaczy z wielu dziedzin. W związku z pierwszą poważną po zmianach ustrojowych w Polsce reformą oświaty z 1998 roku zmieniły się zasady funkcjonowania podręczników na rynku edukacyjnym. Monopol państwa – jeden program nauczania dla przedmiotu szkolnego i przypisany do niego podręcznik – został przełamany i zastąpiła go szeroka oferta wydawnicza. Nauczyciele mogą wybierać te podręczniki z ciągle aktualizowanej listy ministerialnej, które – wraz z dyrekcją i rodzicami – uznają za najodpowiedniejsze dla swoich uczniów. Pewną pomocą merytoryczną służą recenzje w *Pracach Komisji PAU do Oceny Podręczników Szkolnych*⁹, publikowane od 2002 roku, lecz wśród zamieszczanych tam tekstów nie ma opinii o aktualnie obowiązujących podręcznikach wprowadzających uczniów w świat muzyki i sztuki. Doceniając wagę kultury i jej funkcję w życiu człowieka, konieczne stało się więc podjęcie badań nad podręcznikami do przedmiotów artystycznych, a szczególnie nad ich językiem, który znacząco wpływa na procesy nauczania i uczenia się.

⁵ S. RODZIŃSKI: *Wychowanie przez sztukę – sentymtalne wspomnienie czy społeczna konieczność*. W: *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*. Red. B. ŻURAKOWSKI. Kraków 2011, s. 214.

⁶ S. SZUMAN: *O sztuce i wychowaniu estetycznym*. Warszawa 1975.

⁷ I. WOJNAR: *Edukacja estetyczna – zmierzch czy szansa?* W: *Estetyka sensu largo*. Red. F. CHMIELOWSKI. Kraków 1998, s. 55–63.

⁸ J. PUZYŃNINA: *Wartości i wartościowanie w perspektywie językoznawstwa*. Kraków 2013.

⁹ *Opinie Edukacyjne Polskiej Akademii Umiejętności. Prace Komisji PAU do Oceny Podręczników Szkolnych*. T. 14. Red. G. CHOMICKI. Kraków 2016.

Nauczyciele mają obecnie do dyspozycji 10 podręczników do muzyki i 8 do plastyki. Wcześniej wszystkie, na podstawie recenzji rzeczoznawców, dopuścił do użytku szkolnego minister do spraw oświaty i wychowania, a następnie wpisane zostały do *Wykazu podręczników*. Wśród badanych podręczników do przedmiotów artystycznych są książki wydane w różnych latach przez różne wydawnictwa (istniejące na rynku edukacyjnym od dziesiątków lat, jak i te najmłodsze), cieszące się większą lub mniejszą popularnością (mające od jednego do kilkunastu wydań). Mają różną strukturę: klasyczną trzyczęściową (jedna część podręcznika przypisana jest do konkretnej klasy szkoły podstawowej), dwuczęściową i jednoczęściową. To nauczyciel wybiera podręcznik i decyduje o kolejności realizowania tematów.

Tematykę rozprawy koncentruję na wybranych zagadnieniach językoznawczych, pozwalających stwierdzić, na ile konstrukcja warstwy językowej tekstu podręcznikowego wspiera proces uczenia się. Badania oparto na analizie dwóch segmentów strukturalnych podręczników do muzyki i plastyki: tekstu informacyjnego oraz komponentu zadaniowego. Odpowiedzi na pytanie badawcze szukałam, analizując czytelność tekstu, styl tekstu ujawniający się w statystyce części mowy, sposób definiowania terminologii, konstruowanie konstatacji o funkcji poznawczej oraz dialogowość o funkcji retorycznej. Metodologicznie praca mieści się w obrębie stylistyki tekstu i statystyki językoznawczej. Materiał badawczy stanowią aktualnie wykorzystywane podręczniki do nauczania muzyki i plastyki w klasach IV–VI szkoły podstawowej. Listę tych podręczników, zatwierdzoną przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, podaję w rozdziale 1., natomiast przed bibliografią umieszczam wykaz podręczników badanych i omawianych w tej pracy¹⁰.

Zagadnienia te uznaję za ważne dla badaczy zajmujących się szeroko rozumianym dyskursem edukacyjnym. Czytelnik znajdzie w pracy pewne kompendium wiedzy na temat wad i zalet języka 18 podręczników do przedmiotów artystycznych. Książki te prawdopodobnie stracą niebawem status podręczników dopuszczonych do użytku szkolnego w związku z kolejną reformą systemu edukacji, w której zaplanowano naukę muzyki i plastyki w klasach od IV do VIII. W nowej podstawie programowej, obejmującej ośmioletnią edukację w szkole podstawowej, w zakresie przedmiotów artystycznych przewiduje się (w porównaniu z poprzednim rozporządzeniem) bardzo rozbudowane i uszczegółowione zagadnienia, a więc niewielkie (kosmetyczne) zmiany w dotychczasowych podręcznikach okażą się niewystarczające. Podczas pisania nowych podręczników zapewne konieczne będzie – jak się wydaje – korzystanie z zaleceń przedstawionych w *Kryteriach oceny podręcznika szkolnego w aspekcie językowym*¹¹, ale

¹⁰ Przy obu wykazach dodatkowo podano skróty stosowane w pracy.

¹¹ K. GĄSIÓREK, A. HĄCIA, K. KŁOSIŃSKA, D. KRZYŻYK, J. NOCOŃ, H. SYNOWIEC: *Kryteria oceny podręcznika szkolnego w aspekcie językowym. Przewodnik dla rzeczoznawców wraz ze wzorami opinii*. Warszawa 2012.

także warte uwzględnienia będą szczegółowe wnioski wypływające z analiz przedstawionych w tej rozprawie.

Obszar badawczy pracy jest niezwykle rozległy ze względu na specyficzną rolę, jaką pełni muzyka i sztuka w nauczaniu szkolnym (należy tu wspomnieć zarówno o funkcji poznawczej, jak i kulturotwórczej). Treści przekazywane na tych przedmiotach wzbogacają bowiem wiedzę ucznia i jednocześnie silnie oddziałują na sferę jego wrażliwości estetycznej i etycznej. Poznanie środków językowych, jakimi posługują się piszący dla uczniów, jest niezwykle ważne, ponieważ słownictwo, związki frazeologiczne, konstrukcje składniowe, przyswojone we wczesnym dzieciństwie i młodości, mają znaczny wpływ na późniejszy sposób posługiwania się językiem przez dorosłego człowieka. Podręcznik uwzględniający możliwości czytelnicze ucznia nie tylko wspiera proces uczenia się, ale także wpływa na rozwój kompetencji językowych czytelnika.

Jakość języka podręczników ze względu na ich czytelność, a także udział poszczególnych części mowy w tekście można mierzyć, stosując istniejące obiektywne narzędzia statystyczne. Pozwalają one ocenić potencjalną komunikatywność tekstu, wpływającą na stopień zrozumienia i opanowania przez ucznia materiału. Badania statystyczne – ilościowe i jakościowe – pozwalają na bardzo dokładną charakterystykę języka. Dzięki nim możliwe jest także odniesienie się do dotychczasowych wyników badań nad podręcznikami oraz innymi tekstami. Statystyczne metody opisu, ze względu na ich powtarzalność, obiektywizm i weryfikowalność¹², znajdują szerokie zastosowanie w badaniach językoznawczych. Warto więc wykorzystywać istniejące w statystyce matematycznej specjalistyczne narzędzia, pozwalające na weryfikację różnorodnych hipotez czy porównywanie pewnych wielkości. Dzięki temu wnioski wypływające z badań są wiarygodne, ponieważ uwzględniają możliwość występowania błędów losowych¹³.

W rozdziale 1. przedstawiono stan badań dotyczących podręczników szkolnych, ich funkcji i roli w procesie edukacyjnym oraz metodologię badań, których wyniki opisano w dalszej części pracy. Na tle znanych wyników wcześniejszych badań przedstawione są nowe analizy uwzględniające podręczniki do muzyki i plastyki (w następujących rozdziałach).

W rozdziale 2. przedstawione są szczegółowe analizy statystyczne związane z czytelnością tekstu każdego z 18 podręczników (10 do muzyki i 8 do plastyki) dopuszczonych do użytku szkolnego. Czytelność tekstów podręczników oceniono na podstawie indeksu Carla-Hugona Björnssona. Oprócz zestawienia indeksów czytelności przeanalizowano zmienne losowe wpływające na ten indeks (tzn. średnią długość wypowiedzenia, mierzoną liczbą wyrazów, oraz frakcję wyrazów co najmniej dziewięcioliterowych, które w polszczyźnie uzna-

¹² Pod warunkiem, że stosuje się odpowiednie procedury, zapewniające m.in. randomizację i reprezentatywność próby.

¹³ Zastosowanie odpowiednich procedur wpływa na znaczne obniżenie ryzyka niewłaściwej oceny (związanego z błędem pomiaru).

wane są za wyrazy trudne), a także zdefiniowano i zbadano nowy wskaźnik – indeks czytelności dla jednego zdania, informujący o czytelności konkretnego zdania.

Rozdział 3. poświęcono analizie porównawczej języka podręczników do muzyki i plastyki. Obliczono procentowe udziały części mowy w korpusach, wskaźniki nominalności tekstu oraz stosunki frakcji części mowy. Uzyskane w rozdziałach 2. i 3. wyniki badań statystycznych poszerzają wiedzę o strukturze językowej i stylu podręczników, w tym ich czytelności (świadczącej o potencjalnej komunikatywności/zrozumiałości tekstu). Mogą przez to przyczynić się one do doskonalenia warsztatu pisarskiego autorów tekstów, zwłaszcza że wszystkie porównania uwzględniają losowy błąd pomiaru (takie dodatkowe analizy nie były dotychczas przedstawiane w literaturze językoznawczej).

Rozdziały 4. i 5. napisano na podstawie wnikliwej lektury wszystkich podręczników w formie tradycyjnej, drukowanej (nie analizowano podręczników multimedialnych, e-booków, płyt dołączonych do książek). W rozdziale 4. skupiono się na sposobach przedstawiania nowych pojęć, definiowania terminów i wprowadzania wiedzy faktograficznej. W rozdziale 5. poruszono istotne zagadnienie komunikacji nadawcy (autora) z odbiorcą (uczniem) podręcznika. W ostatnim rozdziale przedstawiono wyniki badań empirycznych nad trwałością efektów kształcenia w przedmiotach artystycznych, które skonfrontowano z wymaganiami z podstawy programowej dotyczącymi muzyki i sztuki. Wszystkie cytaty z podręczników przytoczono zgodnie z oryginalną pisownią i interpunkcją.

Praca, z racji rozległej tematyki, wnosi treści ważne dla językoznawców, pedagogów oraz nauczycieli przedmiotów artystycznych. Ma ona też wymiar pragmatyczny – wszystkie ukazane wyniki mogą służyć jako punkt odniesienia dla autorów nowych podręczników do muzyki i plastyki w szkole podstawowej. Niewątpliwie wychowanie przez muzykę i sztukę oraz jego wartość konstytuująca życie człowieka wymagają dobrych, przemyślanych podręczników, w których autorzy mogą wykorzystać sprawdzone już rozwiązania i uniknąć potknięć.

Na zakończenie pragnę podziękować Paniom Profesor Krystynie Gąsiorek i Jolancie Nocoń za cenne uwagi i sugestie, które przyczyniły się do pogłębienia problematyki rozprawy i wpłynęły na jej ostateczny kształt.